

עיונים בשירתו של ש. שלום

מאת אדיר כהן

ש. שלום הוא מן הבולטים והחשובים שבין יוצרי השירה העברית החדשה. חוויות האני המסוער שלו חורגות ברבים משיריו מן המישור האינדיבידואלי המסוגר ומתלכדות עם האני הלאומי. אף בתחומי שירתו הלאומית שירתו היא שירת המעמקים, מבע תהום נפשה של אומה, משא של דור, זעקתה של תקופה. כך למשל מתייחד הוא עם נשמות נרצחי-שואה ולקוחי-למוות ומעלה ציורי אימה של "גופם אשר הגחיל". הלהט האימאז'יסטי האופיי לשירתו אינו דועך אף כאן. תמונה רודפת תמונה. קדיש היתום של עם נשרף עולה השמימה בלהב אישם של אלפי נרות נשמה. מוטיב העקידה של עם שלם חוזר ומשתזר תוך להט המחול של שמחת תורה. המשורר חש את אימת הטרגדיה של העם היהודי. ראש היהודי המחוזך שראה בחלון ילדותו ממשיך להאפיל על חלוני עיניו:

הדם היה כתם על ראש יהודי,
שעבר במרוצה במפלש החלון.
החלון היה נוגה בבית ילדוטי,
שעמד חשכים אפוף שוד וקלון.
הדם אור-עולט לי הסתיר בנודי
במעגלות הנכר לבקש יעודי.

ברבים משיריו חולם ש. שלום את חלום הגאולה ובהיפך החלום למציאות מבקש הוא להעלות את השירה הגדולה שבהווייה החדשה, את היש הגדול שצמח בארץ, את הלחן של נופי-הארץ שהפכו לנופי נפשו. יש אמת רבה בשירת המולדת שלו, אמת של אהדה ושמחה כנה, אמת של חרדה על סימנים של פירוד לבבות, אמת של דאגה לדור הגאולה הנושא כבר כבלים חדשים על כפיו. "... הידים ידי יעקב והקול קול זר, לא מרוחם. / צחוק אני שומע מאחורי גבי לצלילי ההלל שלפדות. אני / מסב ראשי. שארי הוא הצוחק, אבל שבירי התרועה / המחזוים בתוכו מקרן הפר של חניגת הצורר הם פלוטים. / שיר עמידתי בביצה עד צואר להניח אדני היסוד לביתו / לא יערב לזכרוני, / הוא זוכר ומחקה בדחילו צהלת / פרעות הפרש ביתק בחרבו אביו זקנו בשבתו על הגמרא". נאמנים הם שיריו אלה ונאים, אך אין בהם אותה עוצמה מזועזעת אשר בשירת האני הנוקבת שלו, אשר גם בהידום קולה מוסיפים גליה לזעזע את ליבו של הקורא. ואכן את ש. שלום היוצר עז הביטוי נמצא דווקא בשירי מבוכי-נפשו של האדם, בשירי האני הבווער באש "בהיות עליו יד אש שלהבת ית. / ויהי בווער כשרף מעץ הקטף / ולב בוראו עמו יהי נשרף". את עיקר עיוני אקדיש לבחינת שירת היחיד שלו, שהיא תרומתו החשובה ביותר לשירתנו

החדשה ואבקש להביא כאן תמצית מדיוני ביצירתו הפרסונאלית של ש. שלום*.) הנכנס להיכל שירתו הפרסונאלית של ש. שלום ומבקש לתור את חדריו, משתאה לעושר הרב של מראותיו, מן החידות והתעלומות הממלאות את כל פינותיו.

ש. שלום תועה בשירתו במבוכי סיוט הנפש, עומד פנים אל פנים עם הסוד האיום הנורק אל אין-שומע משפתי האוב, חש בהבלותם של חיי היומיום הסומים. המשורר הוא הרואה, הנופל וגלוי-העיניים, מזדעזע מן החוץ שפוקדו והוא נושא משאו על קיום האכזב רדוף-האימים בשורות של שירים-חזיונות, בבתיים-מראות, בטורים-תמונות: "כל חיק חובק הנחש. כל עין פרוצה אל התהום. / כל נפש חגה שיכורה מיין הזנוגים האסור. / הכל מתהלך בלבוש מדומה ושואל והוא ערום. / הכל תלוי בחלל על הענף הנסור. / הכל מנותק מהכל בהמתק הסוד האיום — / אולם אני לא אדום!" ("הסוד האיום").

המשורר חש בחובת הזעקה, בכורח-המבע, שירתו נסחפת במראות ותמונות. אימא' רדף אימא' והציורים — צבעיהם לוהטים וזועקים. מושלכים אנו לעולם קירקסי רדוף דימונים, נכאבים בתחושות השכול שבקיום האדם בעולם שאלוהיו מסתתר ושותק. שתיקת-אלים איזמה זאת מבעתת את המשורר. מבעו נהפך אכספרסיוניסטי מתפרץ. ברבים משיריו הוא ניצב לפנינו במלוא שיעור-קומתו כמשורר האני, כמשורר הנפש הנאבקת בחבלי עצמה. כאב עמוק מחלחל בנפשו, כאב הקופץ את שפתיו לעווית של זוועה ונשמתו נלחצת ביד אכזר. רוצה הוא להתנזר מאותו חלום אימים המקדיר את חייו. רוצה הוא לפרוץ בשאגה נוראה, זעקת כאב והתמרדות, אך לשוא. יד נעלמת לופתת אותו באצבעותיה הקרות ומדכאה אותו. הסיוט המתרקם בחדרי-נפשו של האני הנרעש והמזועזע של המשורר חדל להיות אך נחלת כאבו של האני הפרטי והופך לזעקת השכול של האדם בדורנו בעולם של "תפתה ערוך". אל "תפתה ערוך" זה מכניסנו ש. שלום בשירתו האכספרסיוניסטית-סמלנית אשר כל דימוייה — אופל, דמים, שכול, זוועה, יאוש, נבואות אימים של תנשמות וינשופים וקולות משפתי האוב ואשר משאה — המוות והאבדון: "אזני צמודה אל טחב הקרקע / כי אות באות על לוח לב אכתוב / כל קסם הברה שנזרקה / אל אין-שומע משפתי האוב / מעין סתרים ממחשכים בקע, / יפליא מבע ובנשייה ישקע" ("האוב").

השמיעה במקום שאין-שומע, הראייה בתחום שאין-רואה, החישוף של מה שנמצא מעבר ליש הגלוי, הם כוחה של השירה, הם תכונותיו של המשורר. העפלת המשורר אל הטראנסצנדנטי, החריגה שלו אל מעבר ליש מלווה תחושת קוצר-יכולת לחדור עד פנימם של הדברים, עד סוד משמעותם. המגע עם הנסתר נוצר, אך כל שלב שנגלה משאיר אחריו שלבים נסתרים לאין קץ. "טפסתי ועליתי שלבי סולם חלום / וכל שלב גיליתי כיסה שלב עלום" ("דכאון"). עלייה זאת היא למעשה צלילה למעמקיו של האני, לפנימו המסוער. את סודם

* דברי שנתפרסמו בחלקם בישראל ועומדים להיות מכונסים בספרי "השירה העברית במאה העשרים".

של הדברים, את סתרם של הנגלות אין הוא מבקש בחוץ, בנוטריקון כוכבים או בסימבוליקה דתית מקובלת, אלא בנבכייה של הנפש: "צללתי אל תוכי כדלי בחיק הבאר / לדלות ממעמקים הפשר האבוד" ("דכאון").

הסימבוליקה העשירה של שירת ש. שלום היא ביסודה סימבוליקה פסיכואנליטית יותר מאשר סימבוליקה דתית, ועם שצדקו המבקרים המצביעים על השפעת ספרות המסתורין בישראל על שירת ש. שלום, הרי השפעה זו כוונה לאפיקים אחרים לגמרי וגנזי המשמעויות של סמליו רחוקים מרחק רב מעולם המסתורין הדתי. מבטו שלו מופנה פנימה אל התחומים העלומים של החלום, אל ממלכות האלידע, אל הסימבוליקה של האירוס. בעניין זה ראויים לציון דבריו של פרופ. ברוך קורצווייל, המציין בניתוחו את "און בן פלא" לש. שלום כי "תהליך החילון בספרותנו החדשה הגיע לשיאו דווקא בשירה הפותחת לפנינו טראנסצנדנטיות חדשה, שהיא למעשה הפנמה וצלילה לתוך מעיינות האני". בלי להיכנס להכללות לגבי "תהליך החילון בספרותנו החדשה", הרי ראייתו של פרופ. קורצווייל באותה "טראנסצנדנטיות" "אימאנטית" ראייה נאמנה היא.

עיון בשיריו של ש. שלום מגלה עד כמה חורגים שיריו ממבוך הסייטים של האני ונפתחים אל האנושי המשותף. לא נוכל שלא להיזכר בדבריו של יונג על מקומו של הלא-מודע הקולקטיבי באמנות. לא-מודע קולקטיבי זה, אותו נסיון קולקטיבי נמסר-נחל בא לכלל ביטוי ברבים משירי ש. שלום בהם הוא פונה אל מוטיבים תנכיים ומיתולוגיים. המשורר שואב לא רק מהווייתו הפסיכית, האינדיבידואלית, כי אם גם מתוך הניסיון הקולקטיבי הקדום, המשפיע עוד בעוצמה על ההווה. בנידון זה צדק ישעיה רבינוביץ המדגיש במאמרו המצויין על ש. שלום בספרו "בחבלי דורם" כי "אין תימה ששלום פונה אל מוטיבים תנכיים הבולטים קצת בזרות' שלהם. עגלי-הזהב, עגלה ערופה, שעיר לעזאזל, וכיוצא בהם, משמשים איוויי-מבע מיתיים-קדומים, טרום-תנכיים וטרום-היסטוריים, המבקיעים מבעד לשכבות התרבות האנושית ונדחפים אל קיומו". ואכן, קולף ש. שלום את ה"קליפה" התרבותית-התודעתית מעל הסיפור המקראי על מנת לחדור לגרעין הקדום-המיתי שלו.

פרץ מיסתורי סימבוליסטי-דימוני הוא אף פרץ האירוס בשירתו. אף כאן מתגלגלים המיתוס הדימוני והריאליה של החטא אהדי. היצרים המתפרצים חוברים עם המוות והכיליון, האני נבחן בכור החטא ומשלם מחירו בדם תמצית. "ליל מדוחים, ליל שער פתיון / יין מזרקות, בוסתן השושנים. / שריגי גופות במחול ערגה עירום / ותפוחי חמדה לא מוגנים. / עיני גחלת — אבוקות לתהום, / עיני בנות לוט רומצות באפר סדום" ("הנסיון").

המשורר רדוף תאוות. בדמיונו "חמוקי ירכיים ושדי עגבות", פותות יחומות ליניקת התאוות" מבקשים להדיחו, להיות לו למכשול, לנסוך עיוועים על עיניו התובעות. מיבחנו של האירוס הוא מיבחנו של המשורר החל מכליל-הסוניטות שלו "אשה" (תרצ"ג) ועד "הנסיון" ו"מאחז" משירי "ספר חי רואי". כל שורה בשירים אלה יש בה מכוחו של געש ייצרי. החיים והמוות עומדים בסימנו של

השילהוב היצרי, וכך מסתיים גם כליל-הסוניטות על האשה במוות בסימנו של האירוס:

שקה לי והעבר את ידך על הגו הכלה במכאוב
צלול בי ובער בי, אלוה כמו שבערת בסנה...

ואל נא תעצור בדמיך, עשני, דעני עד סוף!
אהי נא הדוס לרגליך, משכב ליצוריך אהיה,
ובבוא עלי ברק רחמיך, בחדור בי הזרם החם,
עצומת עינים ונפש אגוע בחיך נעלם... ("אשה").

אל האירוס, נסיונות החטא ומדוחיו, היתמות מן האל, הסופיות שבהווייה, תחושת הפצע בלבו-של-העולם שאין לו מזור, מצטרף מוטיב העקידה והקורבן. ב"חנינא בני" הרי זו העקדות מרצון על מזבחה של שירה-חזון, עקידתו של מי שמגדיר את עצמו "אני יצר ואופל וכאב ששותת, אני היילוד של האם המנגנה בכינור". המשורר מדגיש בשירו — "ולמען לא יך בי עורק שבעוז ובנוי לא קדש — / עקדתי עצמי על ההר וערכתי בי את המוקד, / ואת המאכלת נשאתי על דמע ונוחם ורתת".

בפואימה הדרמאטית של ש. שלום "שבת העולם" חוזר ועולה מוטיב העקידה. השבת נתפסת בפואימה זאת כ"מגדלו של עולם", כ"סולם הסולמות". אמנם אדם אדם ושבת שלו. יש המעלה בסערה אורות שבתו, יש הבונה שבתו אריחים של דמעות ויש הנושא כל ימיו כפיו לשבת ואליה לא בא. אולם אחת היא שבת-העולם, שהיא קודש-קדשים, שהיא גילומו של הטוהר, שהיא מקיפה הכול, קולטת הכול ומתעלה על הכול. השבת אינה נתפסת כאן במשמעויותה הדתיות, בגדרותיה הסוציאליות-מוסריות, בגיוניה המסורתיים. היא הממשות הנכספת, נקודת השיא, מחוז כיסופיו הפסיכיים של האדם. היא שלהבת האש המאירה ושורפת בחיקה של מציאות אפורה-שחורה. "עקדני והעלני עולה לשבת / שלח את המאכלת בצואר, שטוהר לשחיטה. / ברך-נא / ברכת מקדש השבת / על הלב / שעלה על גדותיו".

בשירי "ספר חי רואי" של ש. שלום מתגוון מוטיב העקידה גיוון אחר ולובש משמעות של עמידה בנסיון, של התגברות וניצחון על ביעותי הכלייה. עצם הנכונות לעקידה ולקרבת הביאה את רצייתו של הקרבן עוד טרם יוגש. שירי העקידה שלו נפתחים אל הספירה האנושית. אמנם קיים מתח אנושי-אלוהי חזק בשירתו, אך אין זה מתח בין אדם לבין אלוהות שבחוצו, אלא בינו לבין אלוהות שבפנימו. לפנינו כמעט הרגשה אכזיסטנציאליסטית-דתית, המזכירה לא במעט את תפיסתו של קירקגור. המשורר חש כי האדם גלמוד הוא, כי אין לו על מי להישען אלא על עצמו, כי אין קיומו נשמע לו אלא תוך מאבקי יחיד שלו, אך קיימת בתוכו אמונה כי יכול האדם להתרומם עד שקולו של האלוהים

יישמע לו מתוך מעמקים שלו. האדם עצמו חייב לחצוב לו את האלוהים מחייו שלו, אחרת עלול הוא להישאר כל ימיו בבדידותו הנכאבה, אולם משהבחין האדם באני שלו והגיע לדרגת ההזדהות התודעתית עם הקיומיות שהוא מגלמה ומגשימה, רק אז יחרוג מן הבדידות המסוערה שלו אל האחריות האנושית-מוסרית, אל ההשראה האלוהית.

בשירתו של ש. שלום קיימת כמיהה עזה לאלוהי, אולם היחסים שבינו לבין האלוהי אינם יחסים ישירים, אינם דו-שיח ישיר, יחסי „אני-אתה“, אלא יחסי „אני-הוא“. „הוא“ הבלתי-מוגדר, „הוא“ שהוא מחוץ הכיסופים הנסתרים של האדם. מחיצות מרובות מפרידות בין האדם וה„הוא“ ואין האדם התועה בדרכי תוהו מוצא את דרכו אליו: „שבעים שנה טלטל איש חייו בתרמילו הקרות, / כל שהיה לו מכר ובמחיר הנתיבה הוא נתן — / ולא ידע כי בלבבו הוא, בתא הזנוח“. המשורר מרגיש בקיומו המתמיד של „הוא“. כל ימיו הוא מתכוון אליו, תמיד שומע הוא בקרבו את ליבו המכה ועל אף הדממה הגדולה שביניהם חש הוא כי קרוב הוא, כקרוב האילן לצלליו, הוא חש את נכחותו המתמדת של „הוא“, נכחות החדלה להיות נכחותו של העומד מבחוץ אלא בוקעת מבפנים. „שומע אני בקרבי תמיד את לבו המכה“, „אני — הוא, והוא — גם אתם. דמי בדמכם הוא מזה“. בהקשר זה כדאי להזכיר את קביעתו הבהירה של ברוך קורצווייל במאמרו „על משמעות הפלא בשירת ש. שלום“, המוקדש בעיקר לניתוח „און בן פלא“, קביעה המקבלת מישנה תוקף וחיזוק דווקא בניתוח „שירי פנים אל פנים“. לדבריו: „האלוהי מגיע לנוכחות בנדבכי נשמת האדם, והאדם המצויין, היודע לפענח את הפלא שבחיים הריהו המשורר, בתקופות מתקופות שונות חוזרת שירתו של ש. שלום, במחזורים שיריים ארוכים וקצרים על אותו נושא, נושא המרכזי והוא הפלא שביעוד המשורר, בייחודה, בחינת ההתגלמות של האלוהי שבאדם“. אמנם איננו גורסים כקורצווייל שהמשורר „יודע לפענח את הפלא שבחיים“, הפלא נשאר לרוב סודי אף לגביו, בלתי מפוענח, אך הוא בעל הרגישות המופלאה להבחין אף בשתיקתו של האלוהים את נכחותו, בדממתו את קיומו, בתוככי ליבו שלו את מציאותו.

מירקם יחסים זה בין „אני“ ו„הוא“, שליחותו החזונית של האני, פלא סגולתו של האני המשורר, עקידתו של האני, היות האני מפולש אל נבכים סיוטיים ומתקשר בעבותות של שיתוף וגורל וגזירה וחזון עם הזולת, מטעמים אותנו אך במעט מן הפרובלמטיקה של ה„אני“ בשירת ש. שלום. „אני“ זה של המשורר הוא ממוג של אניים שונים שהם בבואות פניו בעולם שכולו שירה: „אני הולך ועמדי הולכת / שירה גדולה: צללים וחלומות. / הדים ובני הדים של מנגינה נמשכת, / תהיה מעל ולחש מתהומות...“